

Dinsel Bir Sembol Olarak Hilal

Araştırma makalesi • *Research article*

Hilal KURT*

Atıf: Kurt, Hilal. "Dinsel Bir Sembol Olarak Hilal." *Milel ve Nihal* 20 sy. 2 (2023): 279-304. <https://doi.org/10.17131/milel.1365856>

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Öz: Bu makalede hilal sembolünün mitolojide, Yahudi-Hıristiyan geleneğinde ve İslam geleneğindeki anlam ve önemi ele alınacaktır. Hilal sembolü birçok kültürde yer almasının yanı sıra İslam dinini hatırlatan bir sembol haline gelmiştir. Buna göre hilal sembolünün niçin kutsallık kazandığı ve İslam dünyasında sembolleştiği incelenecektir. Bu bağlamda sembolün genel çerçevesi oluşturularak hilal sembolü ile mitoloji, Yahudi-Hıristiyan geleneği ve İslam geleneği arasındaki ilişkiye değinilecektir. Böylece dini bir sembol olarak hilalin arka planının izi sürülerek temsil ettiği değerlerin ortaya konulması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Hilal sembolü, Sembolizm, İslam, Mitoloji.

* YL Mezunu, Akdeniz Üniversitesi [<https://ror.org/01m59r132>], Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Antalya, Türkiye / *Post Graduate, Akdeniz University, Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences, Antalya, Türkiye* [hilalkurt657@gmail.com], ORCID: 0000-0001-6628-2387.

The Crescent as a Religious Symbol

Citation: Kurt, Hilal. "The Crescent as a Religious Symbol." *Milel ve Nihal* 20 sy. 2 (2023): 279-304. <https://doi.org/10.17131/milel.1365856>

The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Abstract: In this article, the meaning and importance of the crescent symbol in mythology, Jewish Christian tradition and Islamic tradition will be discussed. In addition to being present in many cultures, the crescent symbol has become a symbol reminding of the Islamic religion. Accordingly, it will be examined why the crescent symbol gained sanctity and became a symbol in the Islamic world. In this context, the general framework of the symbol will be created and the relationship between the crescent symbol and mythology, Jewish Christian tradition and Islamic tradition will be touched upon. Thus, it is aimed to reveal the values it represents by tracing the background of the crescent as a religious symbol.

Keywords: History of Religions, Crescent Symbol, Symbolism, Islam, Mythology.

Giriş

Hilal sembolü birçok kültürde yenilenme, yaşam, parlaklık ve bereketi temsil etmiştir. Bunun yanı sıra tarih boyunca tanrı ve tanrıça olarak görüldüğü için kutsal sayılmıştır. Hilal gerek vahye dayanan dinler gerek tabii dinlerde geniş bir alana yayılarak bazı sembolik ve mitolojik anlatımlarda yer edinmiştir. Günümüzde ise İslam'ın sembolü olarak anlam ve önem kazanmıştır. Bu çalışmada çeşitli geleneklerde yer almış olan hilal sembolünün hangi anlamları taşıdığı ve özellikle İslam geleneğinde dini bir sembol oluşu ele alınacaktır.

Hilal fenomeni, farklı medeniyetlerde görülen dini bir semboldür. Bu anlamda hilal, bir dini diğerinden ayırıcı özellikte olabileceği gibi ortak unsurları da bir araya getirebilen bir semboldür. Bir dini sembol hem din hem de dinin tecrübe edildiği tarih, yer ve sosyal şartlarla birlikte etkileşim içindedir. Bu bağlamda dini sembolü anlamak, dine dair bilgileri kavramayı sağlamakla birlikte dinin etkileşim alanı ile ilgili bilgileri de ortaya çıkarmaya imkân vermektedir. Ancak dini sembolü tarihi, politik ve sosyal taraflarının yanında kutsalla olan ilişkisinden bahsetmeden anlamaya çalışmak beyhude olacaktır. Bu nedenle hilalin farklı kültürlerdeki yeri ifade edilmekle birlikte dini bir sembol olarak ele alınması ve bu dini hatırlatan bir sembol olması nedeniyle İslam ilişkisinin incelenmesi önem taşımaktadır.

Sembolizm konusu din, felsefe, psikoloji, sanat ve Türk edebiyatı gibi pek çok alanda doğrudan ve dolaylı olarak mevzubahis olmuştur. Genel anlamda sembolizme dair zengin bir literatür bulunmaktadır. *Mukaddes İlimin Sembolleri, Yatay ve Dikey Boyutların*

Sembolizmi, Dante ve Orta Çağ'da Dini Sembolizm gibi eserler tabiatın bütünüyle aşkın gerçekliklerin sembolü ve suni icatlardan uzak olduğunu göstermektedir. Semboller zaman ve mekanın ötesinde değişmeyen külli kaidelerin yer aldığı metafizik sahaya ait hakikat alanındadır. *İnsan ve Sembolleri* ise sembolizm ve rüyalar, arketip kavramı, semboller ve bilinçdışının ilişkisi, görsel sanatlarda semboller, mitler ve günümüz insanın rüyalarındaki sembollerin çözümlenmesi gibi konuların psikanaliz alanında ayrıntılı olarak incelendiği bir eserdir. *Dinler Tarihine Giriş, İmgeler ve Simgeler* eserleri de sembolizmi konu edinmiş ve her türlü sembolün derin anlamlarına dikkat çekilerek izah edilmiştir. Eliade (ö.1986) sembolizmin araştırılmasını *homo religiosus* olarak tanımladığı insanın dini düşünce dünyasının anlaşılması için gerekli görmektedir. Çünkü insanın özünün bir parçası sembolik düşüncedir.

Hilal sembolü ile ilgili çalışmalar, Türk bayrağı ve siyasi-sosyal tarih çalışmalarında karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda *Türk Bayrağı ve Ay Yıldız*¹ eseri ay yıldızın tarihçesi, Topkapı ve Beşiktaş Deniz Müzesindeki sancaklara yer vermesiyle önemli bir kaynak olmasının yanı sıra günümüzde konuya dair daha nitelikli yayınlara ulaşmak mümkündür. Bunun yanında *Kün-Ay, Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi*² ve *Türk Bayrağı ve Modernleşme*³ zikredilebilir. *Sancağımız ve Ay Yıldız Nakışı*⁴, *Türk Hilâlinin Aslı*⁵, *Hilal ve Ay-Yıldız Motifi, Sembol ve İdeolojik Kullanım*⁶, *Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız*⁷ hilal sembolünün Türk tarihi üzerinde takip edilmesinde yarar sağlamaktadır. *Ay Yıldızlı Göktürk*

¹ Fevzi Kurtoğlu, *Türk Bayrağı Ve Ay Yıldız* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992).

² Emel Esin, "Kün-Ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi", içinde *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, 1. bs (İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2004), 59-107.

³ Osman Kırklarlar, "Türk Bayrağı ve Modernleşme" (Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2016).

⁴ Mütekâid Miralay Ali, "Sancağımız ve Ay Yıldız Nakışı", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* 8, sy. 48 (1918): 224-31.

⁵ Yakup Artin Paşa, "Türk Hilalinin Aslı (İkinci Makale)", çev. Halil Halid, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1, sy. 3 (1926): 36-51.

⁶ Nejdet Gök ve Mehmet Kutlu, "Hilal ve Ay-Yıldız Motifi, Sembol ve İdeolojik Kullanım", *DOĞU BATI* 8, sy. 31 (2005): 266-87.

⁷ Mahmut Enes Soysal, "Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 17, sy. 42 (2010): 209-39.

*Sikkeleri*⁸, *Osmanlı Bayraklarında Ay ve Ay Yıldız*⁹ ve *Ay Yıldızın İzinde Kıbrıs ve Irak Türkleri*¹⁰ isimli çalışmalar hilalin sikke, sancaklar, minyatürler ve mezar taşları üzerine işlenerek geçmişten günümüze sürekliliğine işaret etmektedir. Türk edebiyatında ise *Türk-İslam Kültüründe Ay Motifi*¹¹, *Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları*¹², *Alevi-Bektaşî Şiirinde Ay ve Güneş Sembolizmi*¹³, *Divan Şiirinde Ay (XV.- XVI. Yüzyıl)*¹⁴, *Revani'nin Gazellerinde Ay*¹⁵, *Yunus Emre Divanında Ay ve Güneş*¹⁶ adlı çalışmalar hilal sembolünün Türk kültürü içinde çeşitli kullanım biçimleriyle anlam ve yorumlamalarını ortaya koymaktadır. İslam'da sembol olarak hilal, TDV İslam Ansiklopedisi'nde bulunan *Hilal*¹⁷ ve *Ay*¹⁸ maddelerinin yanında *İbnü'l-Arabî'de Güneş-Ay-Yıldız Sembolizmi*¹⁹ adlı çalışmada ele alındığı görülmektedir.

Bu araştırmada ise diğer çalışmalardan farklı olarak hilal, Dinler Tarihi disiplini içinde sembol olarak ele alınmış, dinler ve mitler bakımından neleri ifade ettiği incelenmiştir. Bu bağlamda niçin hilal kutsal bir sembol olarak görülmüştür? sorusu ekseninde araştırma yapılmıştır. Hilal sembolünün İslam'ın dini sembolü olmasındaki

-
- ⁸ Gündegül Parlar, "Ay Yıldızlı Göktürk Sikkeleri", içinde *Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, c. 2 (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011), 677-87.
- ⁹ Elif Çetin, "Osmanlı Bayraklarında Ay ve Ay Yıldız", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, sy. 83 (2022): 79-103.
- ¹⁰ Yasin Cemal Galata, "Ay Yıldızın İzinde Kıbrıs ve Irak Türkleri", *Türk Dünyası Araştırmaları* 133, sy. 262 (2023): 111-30.
- ¹¹ Çiğdem Akyüz Öztokmak, "Türk İslam Kültüründe Ay Motifi", *II. Sosyal Bilimler Genç Araştırmacılar Sempozyumu* (2010), 27-36.
- ¹² Ahmet Caferoğlu, "Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 13 (2012): 19-28.
- ¹³ Esra Akbalık, "Alevi-Bektaşî Şiirinde Ay ve Güneş Sembolizmi", *Türkiyat Mecmuası* 26, sy. 1 (2016): 1-13.
- ¹⁴ Süreyya Alıcı, "Divan Şiirinde Ay (XV.- XVI. Yüzyıl)" (Yüksek Lisans Tezi, Çağ Üniversitesi, 2017).
- ¹⁵ Mehmet Özdemir, "Revani'nin Gazellerinde Ay", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13, sy. 74 (2020): 68-81.
- ¹⁶ Yılmaz Kaval, "Yunus Emre Divanında Ay ve Güneş", *Gelecek Vizyonlar Dergisi* 5, sy. 3 (2021): 34-38.
- ¹⁷ Nebi Bozkurt, "Hilâl (Sembol Olarak)", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998).
- ¹⁸ Mahmut Kaya, "Ay (Kur'an ve Hadis)", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991).
- ¹⁹ Osman Nuri Karadayı, "İbnü'l-Arabî'de Güneş-Ay-Yıldız Sembolizmi", *EKEV Akademi Dergisi*, sy. 86 (2021): 449-66.

anlam ve öneminin irdelenmesinin yanı sıra başka mitoloji ve dinlerde hangi özelliklerinden dolayı öne çıktığının açıklanabilmesi amaçlanmıştır. Ancak hilal sembolüne dair bütün dinlere değinmek bu araştırmada mümkün değildir. Bu sebeple araştırmada öncelikli olarak sembolün kavramsal çerçevesi oluşturularak hilalin mitolojide, Yahudi-Hıristiyan geleneğinde ve İslam geleneğindeki anlam ve öneme değinilmiştir. Bu çerçevede deskriptif, fenomenolojik ve karşılaştırmalı metotlardan yararlanılmıştır.

1. Sembolün Tanımı ve Dini Semboller

Eski Yunanca “*sumbolon (sum-ballein)*” sözcüğünden türeyen ve Latince “*symbolum*” olarak geçen sembol kavramı toptan atma, birleştirme ve farklı iki varlığın birbirini tanıyabilmesini sağlayan alamet anlamlarını içermektedir.²⁰ Bu anlamda aralarında anlaşma yapmış olan iki kişinin bunu ispatlayabilmek amacıyla ikiye bölerek parçalarını paylaştıkları nesneyi bir araya getirmelerini ifade etmektedir. Sembol, antikitede Atinalı yargıçların mahkemeye girerken kullandıkları rozet tarzında bir nesnedir. Bunun dışında iki şehir halkının birbirleri arasındaki barış ve güvenliği sürdürebilme maksadını taşıyan sözleşmeler, imparatorun fermanı, ticari amaçla iki nüshalı dokümanlar, reçeteler ve temel ilkeler için kullanılmıştır.²¹

Etimolojik anlamından hareketle sembol, iki şeyi bir araya getirebilme niteliğine sahiptir. Buna göre bütün bir yapboz tasavvur edildiğinde elimize aldığımız küçük bir parça bizi yapbozun bütününe götürerek sembolün ihtiva ettiği anlama ulaşmamıza yardım etmektedir. Aynı şekilde bu küçük parça hem kendisini gösteren hem de yapbozun bütününe gönderme yapan bir sembol görevini taşımaktadır. El altında olarak kolayca kendisine ulaşılabilir olan parça “sembolize edici öge”yi ifade ederken “başka bir yerde” olan diğer parça ise anlamın tamamlanmasını sağlayan “sembolize edilen şey”i temsil etmektedir. Bu bakımdan sembol biri somut diğeri tinsel olan iki ayrı gerçeklik düzleminin bir araya gelerek ifade edilmesine imkân vermektedir. Bir diğer deyişle sembol somut nesne ile

²⁰ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (Konya: Nüve Kültür Merkezi, 2005), 682; D. P. Simpson, ed., *Cassell's Latin Dictionary* (New York: Macmillan Publishing, 1977), 590; “Religious Symbolism and Iconography | Britannica”, erişim 16 Kasım 2023, <https://www.britannica.com/topic/religious-symbolism>.

²¹ Latif Tokat, *Dinde Sembolizm* (Ankara Okulu Yayınları, 2012), 10.

tinsel olan arasında bir merdiven, bir bağ, bir ilişki kurabilmeye aracı vazifesindedir.²²

Başka bir tanımda sembol, kendisinden başka bir gerçekliği ileri süren, bir şeyin başka bir şeyin yerini aldığı ya da tasvir ettiği nesnedir. Bir eylem, olgu veya kişilerin özelleştirerek kullandığı işarettir.²³ Schimmel (ö.2003) Hıristiyan kilisesinde inançla ilgili hakikatleri içeren teolojik kuramlara sembol denildiğini aktarmıştır. Bu durum sembollerin inançla ilgili sınırlarının aşılabilir olduğunu ve günlük yaşamın ötesine işaret ettiğini belirtmektedir.²⁴ Buna benzer olarak Guénon (ö.1951) dini ritüeller sırasında sözlerin, ortaya koyulan hareketlerin ve kullanılan nesnelere birlikte sembolik değeri olduğunu vurgulamıştır. Ona göre sembollerin eylemsel ve bedensel faaliyetlere dönüşmüş hali, dini törenleri ortaya çıkarmaktadır.²⁵ Ayrıca Guénon, insanın çevresiyle ilişkili olarak tabiatı da sembol olarak kabul ederek tabiatüstü gerçeklik veya metafizik alana dair hakikatlere erişebilme hususunda dayanak olarak görmüştür. Dolayısıyla sembolün esas fonksiyonu, insana tabiatüstü gerçeklik veya metafizik alana dair hakikatlerin bilgisine sahip olabilmeyi sağlamaktır.²⁶ Buna ek olarak Pavlus'un ifadeleri de maddi alemde görülen sembollerin aynı zamanda görünmeyen bir kısmı olduğunu da desteklemektedir: "Tanrı'nın görünmeyen nitelikleri –sonsuz gücü ve Tanrılığı– dünya yaratılalı beri O'nun yaptıklarıyla anlaşılmakta, açıkça görülmektedir."²⁷

Durand (ö.2012) ise sembolün anlatılamayan ve görülemeyen olduğunu belirtmiştir. Ona göre sembol somut nesne ile temsil ettiği realite arasında bulunan uyumsuzluğu düzelterek ortadan kaldırmayı amaçlar. Sembolün işlevi bir oyun şeklinde düşünülebilir. Çünkü mitolojik anlatılar, ikonografik tasarımlar ve ritüellerin içeriğinde semboller tekrarlanarak teolojinin gerçekliği sonsuzlukla ilişkilendirilir. Semboller yinelenme (*redondance*) özelliği taşıyarak

²² Aliye Çınar, *Varoluşçu Teoloji Paul Tillich'te Din ve Sembol* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 207-8.

²³ Galip Atasagun, "Sembol ve Sembolizm", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, sy. 7 (1997): 369.

²⁴ Annemarie Schimmel, "Din'de Sembolün Fonksiyonu Nedir?", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1954): 68.

²⁵ René Guénon, *Perspectives on Initiation* (Sophia Perennis, 2004), 113-14.

²⁶ Guénon, *Perspectives on Initiation*, 127.

²⁷ Romalılar, 1:20.

somut bir şekilde görülen sembol ve sembolize edilen ögenin uygunsuzluğunu (*inadéquation*) dengelerler. Bu tekrar gereksiz bir yinelenme değil toplanmış tahminler aracılığıyla hareketlerin anlamlandırıcı yinelenmesidir. Bu tekrarlar, hedef ve merkezini daha iyi sınırlandıran spiral veya helezona benzetilebilir. Bu mükemmelleştirici yinelenmenin birbirinden bağımsız değil, sembollerin tümünün bir tema etrafında birbirine güç verdiği söylenebilir. Örneğin namaz ibadetini yerine getiren bir Müslüman ya da evharistiya ayinini gerçekleştiren bir Hıristiyan tekrarlayan eylemleriyle mükemmelleşen bir anlama dahil olmaktadır. Louvre Müzesi'nde Rembrandt'a (ö.1669) ait olan Emmaüs Hacıları (*Les Pèlerins d'Emmaüs*) tablosundaki model günümüzde mevcut olmasa da müzeyi ziyaret eden bir kimse, yeniden canlandırma eylemini sürdürmektedir.²⁸ Aynı şekilde Hıristiyanlık tarihinde çeşitli mozaik veya fresklerle kiliselerin duvarlarında ya da heykellerde önemli olay ve kişilerin ikonları anlam oluşturuca mahiyettedirler. İsa ve Meryem gibi kutsal kişiler veya azizler, havariler gibi başka ikonlar, inanlar için gerek litürjik gerek betimleyici nitelikleriyle somutlaşarak yinelenmektedir.

Her ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın insan kendini ifade edebilmek ve yaşamı anlamlandırabilmek için sembollere ihtiyaç duymaktadır. Bu anlamda Cassirer (ö.1945) insanı "animal symbolicum/ sembolleştiren organizma" şeklinde tarif etmiştir. Bu tanım ile sembolleştirebilme yetisine sahip olan insan, kendisi ve nesnel dünya arasına sembolleri yerleştirir. Böylece insan kendini kuşatan evreni, biyolojik gereksinimlerini karşıladığı bir zemin olmaktan kurtararak nesne dünyasını zihne taşımakta ve sembolleri sistemleştirerek kullanmaktadır.²⁹ Cassirer'e göre sembolden kastedilen bir zihin enerjisidir. Bu enerji, zihinsel bir anlam içeriğini duyuşal bir işarete bağlayarak içine yerleşmektedir. Sembol zihin ve duyuyu, vücut ve ruhu, birey ve kozmosu birbirine bağlayan bir bağıdır. Dil, sanat, mit ve din de kendisine özgü sembolik formlar sayesinde bu bağı güçlendirir.³⁰ Örneğin Tevrat'ta geçtiğine göre Yom Kippur'da kura çekilerek iki keçiden biri Tanrı için kurban edilirken diğeri ise Azazel için canlı olarak çöle salınmaktadır. İsrail

²⁸ Gilbert Durand, *Sembolik İmgelem* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 11-13.

²⁹ Milay Köktürk, *Kültür Bilimi Yazuları* (Ankara: Hece Yayınları, 2006), 113.

³⁰ Ernst Cassirer, *Sembol Kavramının Doğası*, çev. Milay Köktürk (Ankara: Hece Yayınları, 2011), 158.

halkının günahları, üzerine el koyulan keçiye anlatılarak sembolik olarak ona yüklenmekte ve bu günah keçisi kendilerinden uzaklaşması için Azazel'e gönderilmektedir.³¹

Kutsal kitaplarda yer alan Adem kıssası, insanın sembolleştirme özelliğiyle ilişkilendirilmektedir. Bu kıssaya göre Adem tüm eşyayı isimlendirmiş ve bu sebeple meleklerden üstün kılınmıştır. Elmalılı Hamdi Yazır (ö.1942) "eşyanın adlandırılması"nı ya Tanrı'nın eşyaları isimlendirip Adem'e ruhuna yerleştirdiği ya da Adem'e gerektiği zaman eşyaya isim verebilme kabiliyeti olarak açıklanabileceğini belirtmiştir. Her ikisi de imkân dahilinde olsa da tüm isimler bir anda bilemeyeceğine göre yeri ve zamanı geldikçe kullanılabilir bir yetenek olmalıdır.³² İbrani mitolojisinde baş melek Samael, Adem'in üstünlüğünü reddederek Tanrı'dan ikisini test etmesini istemiştir. Bunun üzerine Tanrı, Samael'in önüne çeşitli hayvanlar getirerek onları isimlendirmesini istemiş ancak Samael sessiz kalarak hiçbirine ad verememiştir. Ardından sıra Adem'e geldiğinde Tanrı ona ilham etmiş ve Adem kendisine gösterilen hayvanları isimlendirmiştir. Samael durumu fark ederek Tanrı'ya itiraz etmiştir. Tanrı ise Adem'in soyundan gelecek herkesi doğumundan önce göreyerek kıyamete kadar kendi ismini vereceğini söylemiştir.³³

Sembol kavramı din, sanat, psikoloji, edebiyat ve sosyoloji gibi birçok bilim dalının konusu haline gelerek tanımlanmış ve bu ölçüde kavramın anlamları ile kullanım sahası artarak genişlemiştir. Temsil ettikleri, niteledikleri, kullanıldıkları ve diğer başka hususlarda ele alınan semboller çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Dini yönden ise işlevselliklerine göre değerlendirilerek kutsal ile ilişkisi olması ya da sembolün içinde nihai ilgiyi barındırmasıyla diğer sembollerden ayrılmıştır.³⁴

Dini semboller, dini duygular ve düşüncelerde, dini geleneklerde ortaya çıkarak insanlar tarafından ibadet maksadıyla kullanılır. Dini duygularla ilgili olmasının yanı sıra dünyevi ve günlük şeylerin ötesine gönderme yaparlar. Mutlak Varlık'a karşı sevgi, saygı, itaati anımsatan herhangi bir nesne, işaret veya unsur dini

³¹ Levililer, 16:8-10.

³² Bakara, 2/31-33.

³³ Robert Graves ve Raphael Patai, *İbrani Mitleri: Tekvin-Yaratılış Kitabı*, ed. Robert A. Davis, çev. Uğur Akpur (Say Yayınları, 2009), 125-26.

³⁴ Turan Koç, *Din Dili* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 97.

sembol olabilir. Nitekim sembolü öne çıkaran husus insanın, hayatının belirleyicisi olan varlıkla arasında dini ilişki kurabilmesidir. İnsanın onlarla ilişkilendirdiği değerlere göre anlam ve önem kazanan semboller, insanın anlayış gücü ölçüsünde algılanır. Örneğin bir insan musiki dinlerken kendi içsel gerçekliğini açabildiği ölçüde dinlediği musiki de onu etkileyerek ruhunun derinliklerine ulaşacaktır.³⁵

Tillich'e göre insanın bilinçli ya da bilinçsiz olarak davranış ve tutumlarında amaçladığı şey kişinin nihai ilgisidir. Onun yönelttiği fenomenolojik yönetime göre bu nihai ilgi "Mutlak" ya da "Kutsal"ın tecrübesidir. Dolayısıyla kişi sembollerin gizli ve derin anlamı aşikâr etmesiyle "kutsal"ı tecrübe ederek onun farkına varır.³⁶ Dini semboller kutsala gönderme yapan kısım ve profan halde görünen kısım olarak iki taraflıdır. Doğrudan görülemeyen dini hakikat, kutsal, semboller aracılığıyla duyuşal alanda anlaşılır halde gelmektedir.³⁷ Burada kutsalın tezahürü olan hierofani ve sembol arasındaki yakın ilişkiye değinmek gerekmektedir. Hierofaniyle kutsallık elde edememiş olan her şey sembollerden pay alarak kutsal olabilmektedir. Buna göre semboller, hierofanilerin işlevini devam ettirebilir ve kutsalın tezahürünü ortaya koyabilmektedirler. Ancak hierofaniler her zaman sembole dönüşmeyebilirler. Bununla birlikte her ikisinin de ortak tarafı maddi alem dışında başka bir şeyi ifşa etmeleridir.³⁸

2. Antik Din ve Kültürlerde Hilal

Kutsala dair anlatı sunan mitler, insanın fiziki dünyasında kendini kuşatmış olan tasvirleri kullandığı ancak bunun ötesinde aşkın olan güçleri ifade etmektedir. Böylece nesnel olmayan gerçeklik, mitler aracılığıyla kendisini görünen evrenin malzemeleriyle ortaya çıkarmaktadır. Ricoeur'ya göre modern dünyada mitler önemini yitirmesine rağmen sembolik işlevini sürdürerek kendisini ifşa edecektir. Dolayısıyla tarihsel süreçte yeni paradigmalara oluşturmaya devam

³⁵ Atasağın, "Sembol ve Sembolizm", 383-85; Çınar, *Varoluşçu Teoloji Paul Tillich'te Din ve Sembol*, 227.

³⁶ Tokat, *Dinde Sembolizm*, 86-88.

³⁷ Hayreddin Kızıl, "İşlevleri Açısından Dini Sembol", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 21 (2018): 32.

³⁸ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan Özcan (İstanbul: Alfa, 2020), 471-72.

edecektir.³⁹ Mitler insanın çevresinde karşılaştığı sıradan, alelade şeylere değer katarak onları sıradanlıktan kurtarmaktadır. Aynı zamanda insana ve gök cisimlerinin mahiyeti gibi evrene dair soruları açıklamaktadır.⁴⁰ Buna göre çeşitli mitolojilerde hilal sembolünün yerine değinilecektir.

Dünyanın birçok yerinde ay, güneş ve diğer gök cisimleri, çeşitli bölgelerde toplumlar tarafından benimsenerek kullanılan ortak sembollerden olmuştur. Ay, gökyüzünde farklı safhalarda görülmesi, parlak ve etkileyici olması gibi nedenlerle dikkat çekmiş ve çeşitli anlamlar yüklenmiştir. İnsanoğlunun tabiata karşı hem hayranlık hem de korku duyması da zikredilebilir.

Ayn evrelerine göre büyüyüp küçülmesi, onun ölüp yeniden doğarak ölümsüzleştiği fikrine neden olmuş ve ilkel kabilelerde ölüm ve yeniden diriliş ritüellerinde öne çıkmıştır. Örneğin Kaliforniya'da San Juan Capistrano Kızılderilileri, yeni ayın görüldüğü gün tören sırasında "Ay ölüp yeniden hayata geldiği gibi biz de yeniden yaşamak için ölmek zorundayız." demektedirler.⁴¹ Ay ölüm ve yaşamı, döngüsellığı temsil etmesiyle salyangoz, suda yaşadığı için kurbağa, kışın uyuyup baharda yeniden uyanarak ortaya çıkan ayı ile ilişkilendirilmiştir. Ayrıca "kadınların efendisi" olarak görülen ay, erkek ya da yılan olarak görülmüştür. Eskimolarda, Avustralya ve Hindistan gibi yerlerde kadınların ilk eşinin ay olduğu miti yaygındır. Bu nedenle Eskimolarda gebe kalmaktan korktuğu için kadınlar aya bakmazlar. Ay tanrı ve tanrıçaları aynı zamanda su tanrısı olarak görüldüğü için ay, su ve med-cezir arasında bağlantı kurulmuştur.⁴²

Ayn safhaları kadınların menstrual döngüleriyle ilişkilendirilmiş ve doğum, erginlenme ve ölümü kontrol eden üçlü tanrıça modeli oluşturulmuştur. Genç kızlık ayın büyüyen hilal hali, annelik dolunay ve yaşlılık ayın küçülen haliyle temsil edilmiştir. Yunan-Roma mitolojisinde Selene, Artemis, Hekate ve bazen başka tanrıçalarla bu üçleme oluşturulmuştur. Neo-pagan Wicca sembollerinde

³⁹ Batuk, Cengiz, *Mitoloji ve Tarihsellik: Hıristiyanlığın Asli Günah Mitinin Tarihsel Dönüşümü* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 283, 324.

⁴⁰ Şinasi Gündüz, "Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mitos", *Milel ve Nihal* 6, sy. 1 (2009): 23.

⁴¹ James George Frazer, "Myths of the Origin of Death", in *The Belief in Immortality and the Worship of the Dead* (Londra, 1913), 68.

⁴² Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 189, 193-94.

Ana tanrıça simgesi olarak kullanımının devam ettiği görülmektedir. Ay tanrıçası Selene'nin tasvirlerinde at üstünde ve altında hilal bulunmaktadır. Roma mitolojisinde Diana'nın karşılığı olan Artemis zamanla güçlü bir tanrıça yerine su perileri ve hayvanlarla birlikte yaşayan bakire olarak öne çıkmıştır. Bakireliğinin sembolü olarak gebe kalmamış ay manasında hilal görülmektedir. Aynı zamanda avcı olarak tanınan Artemis ok ve yayıyla, yanında bir köpek veya geyikle betimlendiği gibi ayı nitelemek amacıyla meşaleyle tasvir edilmiştir. Diğer yandan Artemis'le eş tutulmakla birlikte yeterince değinilmeyen Ay tanrıçası Hekate sonraları cehennem ve büyücülüğün tanrıçası olmuştur.⁴³ Hint mitolojisindeki Soma, Yunan mitolojisinde Dionysos olarak karşımıza çıkmaktadır. Şarap tanrısı olan Dionysos, Zeus ve Semele'nin oğludur. Semele, Zeus'un tanrısal güçlerini görmek istemesi üzerine onun yakıcı ışıltısına dayanamayarak ölmüştür. Ardından Dionysos, Zeus'un baldırından ikinci defa doğar.⁴⁴ Dionysos hem iyiliği hem de kötülüğü barındırmaktadır. Kışın soğuğuyla ölmekte ve sonra yeniden canlanmaktadır. Baharda asmalar yeşermeye başlayınca kadar beş gün şenlikler düzenlenerek tiyatrolar sergilenmiştir. Tiyatrosunda onun yeniden dirilişi kutlanmaktadır.⁴⁵

Mezopotamya'da ise ay, tanrı ve tanrıça olarak önemli bir yere sahiptir. Sümerler'de ay tanrısı için Suen veya Nanna, bazen de Nanna-suen isimleri kullanılırken Akadlar ile Sin türetilmiştir. Ayın büyüüp küçülen hallerine nispetle Asimbabbar, İnbu ve Namraşit gibi adlar da kullanılmıştır. Ay tanrısı Sin, hava tanrısı Enlil ve Ninlil'in çocuklarından. Nikkal, Ay tanrısının eşidir. Ay tanrısının sembolü yan yatmış hilal, boğa veya aslan-ejderhadır.⁴⁶ Ayın yaratılışına dair bir mitte Enlil, Ninlil'i iğfal etmesi nedeniyle ölümler diyarına sürülmüştür. Ay tanrısına gebe olan Ninlil de Enlil'in arkasından giderek ölümler diyarına gitmiştir. Ay tanrısının ölümler diyarından kurtulması için Enlil, Ninlil'e bir oyun kurmuştur. Buna

⁴³ Bedrettin Cömert, *Mitoloji ve İkonografi* (Ankara: De Ki Basım Yayım, 2010), 46-48.

⁴⁴ Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996), 94.

⁴⁵ Edith Hamilton, *Mitologiya*, çev. Ülkü Tamer (İstanbul: Varlık Yayınları, 2018), 40-41.

⁴⁶ Jeremy Black ve Anthony Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü* (İstanbul: Aram Yayıncılık, 2003), 153-54.

göre Ninlil'in yeraltı tanrılarında gebe kalmasıyla doğacak tanrılar, Ay tanrısının yerini almıştır. Göksel bir tanrı olan Ay tanrısı ise karanlık ölümler diyarından kurtulmuştur.⁴⁷ Ay tanrısı kaderi belirleyen tanrılardan kabul edilmiştir. Ay tanrısının hem her ayın son günü gökyüzünde görünmediği "dinlenme günü"nde hem de gün batımında ölümler diyarına inerek orayı aydınlattığı düşünülmüştür. Ayın çeşitli safhaları uğursuz veya tabu sayılmış ve bu zamanlarda kehanetler yapılmıştır. Bu günler Yahudilikte Şabat olarak yer almıştır. Ayın evrelerine göre belli tarihlerde yeniden doğuş anlamındaki essesu törenleri yapılmıştır. Ayrıca Nanna şerefine bugünkü Nevruz'a benzer akıtu bayramı kutlanmıştır.⁴⁸

3. Asya Din ve Kültürlerinde Hilal

Upanişadlar' a göre ay ölümler ülkesidir. "Bu dünyadan ayrılan herkes doğrudan aya gider. Onların hayatları boyunca hilal artar ve küçülmesiyle onları ikinci doğuma getirir." Ay, göksel dünyaya geçişin kapısıdır ve sorulara doğru yanıt verebilenler onun ötesine geçebilirler. Ancak yanıt veremeyenler yağmura dönüşerek yeryüzüne yağar ve insan, hayvan ya da farklı bir canlı olarak yeniden bedenlenirler.⁴⁹

Hint inanışlarına göre ay, suların içindedir ve yağmur da aydan gelmektedir. Ay ve bitkilerle kurulan ilişkide "Apam napat/suyun oğlu" bir bitki ruhunun ismi, soma için ay ve ayın suyu şeklinde ifade edilmiştir.⁵⁰ Soma, süt gibi suyu olan sarhoş edici bir içecektir. *Rigveda'nın* bazı ilahilerinde ay ile özdeşleştirilmiştir.⁵¹ Şiva ise trimurti denilen Brahma ve Vishnu'dan sonra üçlemeyi tamamlayan tanrıdır. Şiva bir yanıyla yok edici, gazap verici ve bozgunculuğu temsil ederken diğer yanıyla yüksek canlılık enerjisi taşıyan ve hayatın neşesi niteliğindedir. Evrenin yok oluşunda Şiva, Mutlak Varlık'ı temsil ederek ölüm tanrısı da dahil tüm varlıkların yok edilmesini sağlamaktadır. Daha sonra Şişu yani bebek, hilal halindeki Şiva bitkilerin yetişmesi ve ürün vermesini ve dolayısıyla tabiatın canlanarak kozmik görevlerini devam ettirmesini sağlayan

⁴⁷ Samuel Noah Kramer, *Sümerler* (İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2002), 194-95.

⁴⁸ Kramer, *Sümerler*, 177; Kürşad Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2019), 59-61.

⁴⁹ Donald A. Mackenzie, *Indian Myth And Legend* (London, 1918), 117.

⁵⁰ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 188-89.

⁵¹ Korhan Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü* (Ankara: İmge Kitabevi, 1997), 174.

ölümsüz yaşam sıvısı kadehidir. Şiva'nın bu iki karşıt tarafı, nihai bir Gerçeklik'in ikili yansımalarını ifade etmektedir.⁵²

İslam öncesi Türklerde ay ve diğer göksel varlıklara büyük önem verilmiştir. İnsanlar ayın çeşitli evreleri üzerinde düşünerek anlamlandırmaya çalışmışlardır.⁵³ Buna göre ayın büyüdüktan sonra küçülmesini onu bir şeyin yediği fikriyle açıklamışlardır. Ay gökyüzünde dolunay haline geldiği zaman kurtlar ondan birer parça yiyerek yaralanmasına ve küçülmesine neden olmuşlardır. Yaralanan ay ise gözden kaybolarak iyileştikten sonra yeniden gökyüzünde görülmeye başlamıştır. Ayı yiyen hayvan Altay Türklerinin anlatılarında kurt yerine "yelbegen, yedi başlı dev" ve Moğollarda ise kuzey ayısıdır.⁵⁴

Memlükler devrinde Mısır bölgesinde yaşayan Türk kökenli Aybeg ed-Devâdârî (ö.1336) aktardığı yaratılış destanında aya değinmiştir. Buna göre Ay-Atam insanlığın, daha özel bir deyişle Türklerin atasıdır. Destanda sağanak yağışın etkisiyle sellerin peşinden sürüklenen çamurların Karadağ'da bir mağarada insan kalıplarına benzer yarıkların içini doldurduğu, daha sonra balçık ve dört unsurun etkisiyle ilk insan Ay-Atam'ın oluşumu anlatılmaktadır.⁵⁵ Manas destanında ise Manas, Kuzey ülkelerine hakim Kün Han'ın kızı Altın-Ay ile evlenmiştir. Altın-Ay, Manas öldüğünde Tanrı'nın buyruğu üzerine mezarında beklemiştir. Manas'ın oğlu Semetey de Ay-çörek ile evlenmiştir. Ay-çörek'in oğlu doğduğu zaman adını koymak için Ay-koca adlı bir ihtiyar gökten inmiştir.⁵⁶

⁵² Heinrich Zimmer, *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004), 189-90.

⁵³ Bilgi için bk. İsmet Eşmeli, "Dinler Tarihi Açısından Gök Cisimleri ve Tabiatla İlgili İnanış ve Uygulamalar (Muğla -Yatağan Örneği)", *Dini Araştırmalar* 18, sy 46 (2015): 195-208.

⁵⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), 199.

⁵⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010), 483-85.

⁵⁶ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 1*, 5. bs (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 251; Ögel, *Türk Mitolojisi I*, 536.

4. Yahudilik ve Hıristiyanlıkta Hilal

Birçok toplumda takvim ve tarihin düzenlenmesinde ayın döngülerinden yararlanılmıştır. Kitabı Mukaddes'te ayın takvim aracı olduğu zikredilmiştir.⁵⁷ Şabat kadar sık zikredilen Yeni Ay (*Roş Hodeş*) ise Yahudi dini geleneğinde ayın önemini gösteren kutlamalardan-
dır.⁵⁸ Ancak bu kutlama zamanla kadınlara özgü hale gelmiştir. Bunun nedeni erkekler altın buzağı yapabilmek için kadınlardan mücevherlerini istediklerinde kadınların bunu reddetmesi şeklinde yorumlanmıştır. Çünkü kadınlar aslında putperestliği reddetmiştir. Dolayısıyla Tanrı, Yeni Ay törenleriyle kadınları ödüllendirmiştir. Başka bir efsaneye göre gelecek dünyada her ay kadınlar, tıpkı ay gibi gençleşeceklerdir. Çünkü kadınlar, çadır inşa edileceğinde tüm mücevherlerini bağışlamak için acele etmişlerdir. Ay ile ilgili bir mitte zamanın başlangıcında güneş ve ay eşit oranda ışığa sahiptir. Ayın bunun sebebini sormasıyla Tanrı, gelecek dünyada ışığını tekrar güneş kadar güçlendirmek üzere onun ışığını azaltmıştır.⁵⁹

Yahudi geleneğinde insanların kendilerini ve kendilerine ait olan ev, hayvan gibi mülkiyetlerini korumak amacıyla amuletlerin kullanıldığı görülmüştür. Amulet kötülüklerden, talihsizliklerden, hastalık ve belalardan sığınmak için kullanılan bir objedir. Bir diğer deyişle insanın kendisine iyi şeylerin olmasında ısrarı ve kendilerine uğrayacak zararlardan korunmak için başvurdukları tılsım ya da muskadır.⁶⁰ Kitabı Mukaddes'te Hakimler ve Yeşaya kitaplarında insanlar ve hayvanlarda hilal biçimli nazarlık tarzında aksesuarların kullanıldığı görülmektedir.⁶¹

Yusuf peygamber rüyasında güneş, ay ve on bir yıldızın önünde eğildiklerini gördüğünü anlatmış, Meryem ise ay ve on iki yıldızla tasvir edilmiştir.⁶² Bu ay sembolizmi ikonografiye de yansımış ve Meryem'in başında on iki yıldız ve ayaklarının altında hilal ile tasvir edilmiştir. Ay değişimi, kararsızlığı ve insanın zayıflığını

⁵⁷ Mezmurlar, 104:19.

⁵⁸ Sayılar, 10:10, Sayılar, 28:14, 2.Krallar, 2:4, Yeşaya, 66:23.

⁵⁹ David M. Rosen ve Victoria P. Rosen, "New Myths and Meanings in Jewish New Moon Rituals", *Ethnology* 39, no. 3 (2000): 266-68.

⁶⁰ Theodor H. Gaster, "Amulets and Talismans", in *The Encyclopedia of Religion* (New York: Macmillan Publishing Company, 1987), 243.

⁶¹ Hakimler, 8:21, Hakimler, 8:26, Yeşaya, 3:18.

⁶² Yaratılış, 37:9, Vahiy, 12:1.

temsil ederken ayın üstünde duran Meryem, insanın belirsiz hallerinin kararlılık seviyesine yükselerek sevgi ve şefkatli olmasını ifade etmektedir. Buna göre Meryem, Tanrı'nın lütfuyla doğal kozmosu aşmaktadır.⁶³ Hristiyanlar İsa'nın geliştinden sonra yasanın bağlayıcılığının kalmadığına inandıkları için Yeni Ay törenlerinin kutlanmasına gerek kalmamıştır.⁶⁴ Yeni Ahit'te ifade edildiğine göre dünyanın sonu geldiğinde yargının gerçekleşmesinden önce gökte ve yerde bazı belirtiler olacaktır. Buna göre ay, ışığını kaybederek kan rengine dönüşecektir.⁶⁵

5. İslam'da Hilal

İslam geleneğinde "şeîra" kelimesinin çoğulu olan "şeâir" kavramı, sembolü ifade etmek için kullanılmaktadır. Aynı zamanda remz ve şîar kavramlarının kullanımı da görülmektedir. İslam'da şeâir, kutsal kavramına karşılık gelmektedir.⁶⁶ Kur'an-ı Kerim'in dört ayetinde "şeâir" ve bir ayetinde ise "Meş'ar-i Haram" ifadesi yer almaktadır. Bu ayetlerde Safa ile Merve ve kurbanlıklar "şeâirullah" şeklinde Allah'a nispet edilerek kullanılmıştır.⁶⁷ Buna göre şeâir, din içinde kutsal sayılan, ayırt edici olan, yerine getirilmesi gereken ibadetler, nişaneler, Allah'a ait olan ve Allah'a boyun eğmeyi anımsatan bütün dini alametlerdir. Meş'ar ise kulluk alametlerinin bulunduğu mekandır.⁶⁸

Allah'ın şeâirlerinden, nişanelerinden biri de aydır. Ay anlamındaki "kamer" yirmi yedi ayette ve hilalin çoğulu "ehille" ise bir yerde geçmektedir. Hilal Arapça "helle" kökünden türemiştir. Bu kökün anlamı haykırmak, tezahür etmek, sevinmek ve parlamaktır. Ayın kavuşumdan önce ve sonra uçlarının sivri ince bir yay gibi olduğu şekle hilal denilmektedir. Kavuşum sonrası ayı ilk defa görenlerin sevinçle haykırarak bunu duyurmalarına hilal, ilk

⁶³ "Moon as a Symbol: University of Dayton, Ohio", erişim 11 Mayıs 2023, <https://udayton.edu/imri/mary/m/moon-as-a-symbol.php>.

⁶⁴ Koloseliler, 2:16-17.

⁶⁵ Matta, 24:29, Luka, 21:25, Vahiy, 6:12.

⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dar Sader, 1414), 414; Râğîb İsfahânî, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Mustafa Yıldız (İstanbul: Çıra Yayınları, 2020), 524-25.

⁶⁷ Bakara, 2/158, Mâide, 5/2, Hac 22/32, Hac, 22/36, Bakara, 2/198.

⁶⁸ Selim Özarslan, "Şeâir-i İslâm'ın Oluşumunda Hz. İbrâhim (a.s.) Şeriatının Rolü", *Diyanet İlmî Dergi* 53, sy. 2 (2017): 15.

görüldüğünde tekbir getirilmesi ihlâl ve yüksek sesle kelime-i tevhidin söylenmesi tehîl olarak adlandırılmaktadır.⁶⁹

Kur'an-ı Kerim'de genellikle güneş ve ay birlikte zikredilmiştir. Vaktin hesaplanmasında güneş ve ay, ayrı nitelikler taşımaktadır. Namaz vakitlerinin tayininde güneş dikkate alınırken kamer gün, ay ve yılın bilinmesini ve ürünlerin olgunlaşarak istifade edilir hale gelmesini sağlamaktadır. Hz. Muhammed'e hilalin önce ip gibi ince haldeyken sonra neden daireye döndüğü sorulmuş ve ayın hareketlerinin özellikle hac vakti gibi ibadetlerin zamanının belirlenmesi için ölçü olduğu bildirilmiştir.⁷⁰ Ay, "nur" ve bu kökten türeyen "münira" ile nitelendirilmiştir. Böylece ayın ışığını güneşten alarak dünyayı aydınlattığı vurgulanmıştır.⁷¹ Öte yandan Hz. Muhammed bir ay gibi Kur'an güneşinden aldığı mesajları yaşantısıyla örnek olarak insanlara göstermiştir. Güneşe bakamayışımızın aksine ay, kendisine bakıp incelenebilen ve takip edilen bir gök cisimidir. Hz. Muhammed de söz ve fiilleriyle insanların takip edebileceği ve onun nurundan pay alabileceği bir örnek model olmuştur.

Ayetlerde sıkça şems ve kamerin kendi menzillerinin olduğu ve belli bir zamana kadar akıp gideceği ifade edilmektedir. Allah'ın alameti olan bu gök cisimleri kendilerine buyrulduğu gibi kendi yörüngelerinde hareket etmektedirler.⁷² Yasin suresinde ay, şekil değiştirmesi sebebiyle kuru hurma dalına benzetilmiştir. Ayetteki "urcûn" kelimesi, hurma salkımının kesildikten sonra ağaçta kalan sapı anlamındadır. Ağaçta kalan dal bir yılda kuruyarak eğirilip incelmeleriyle ayın artıp azalan menziline benzetilmiştir.⁷³ Böylece insan ayın doğuşundan batışına olan çeşitli evreler ve ağaçta kalan kuru hurma dalı arasında ölüm ve yeniden doğuşu hatırlamaktadır. İnce bir kavisle başlayarak dolunay haline gelen ay, tekrar incelişip hilal haline gelerek Allah'tan gelen insanın yine Allah'a yöneleceğini sembolize etmektedir.

⁶⁹ İsfahânî, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, 1046; İrfan Yücel, "Hilâl", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1.

⁷⁰ Bakara, 2/189, En'âm, 6/96, Yûnus, 10/5, İsrâ, 17/12.

⁷¹ Furkân, 25/61, Nûh, 71/15-16.

⁷² Enbiyâ, 21/33, Lokmân, 31/29, Fâtır, 35/13, Yâsîn, 36/39-40, Rahmân, 55/5.

⁷³ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, ed. Bekir Topaloğlu ve Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 12/101-102.

Şems ve kamer, aralarında bir yarış olmaksızın kendi menzillerinde birbirini takip etmektedirler. Bu göksel cisimler Allah'ın yasalarına uyarak kendilerine emredildiği gibi vazifelerini yerine getirmektedirler.⁷⁴ Kur'an-ı Kerim'e göre evrende her şey düzen ve uyum halindedir. Kainattaki tüm yaratılanlar fitrat üzeredir. Yaratılmışların tümü kendi bilinci nispetinde Allah'ı tanımakta ve kuluk etmektedir. Bulunduğu nizam ve ölçüde hiçbir uyumsuzluk veya değişme olmadan gündüz ve gecenin, güneş ve ayın ardı sıra işleyişi Allah'ın birliği ve hikmetine delil mahiyetindedir. Akıl ve irade sahibi insan ise fitratına ters düşen bir varlıktır. Ay ve diğer gök cisimleri, insana unuttuklarını hatırlatan Allah'ın alametleridir. Ayetlerde ay ve güneşin insanlara hizmet etmesi için verildiği anlaşılmaktadır. Gündüz insanın rızkını araması ve gece dinlenmesine fırsat vermektedir.⁷⁵ Ancak insanlara hizmet için verilen bu alametlere tapınım gösterilmesi yasaklanmıştır. Bunun yerine bu alametleri de yaratmış olan Allah'a secde edilmesi emredilmiştir. Hz. İbrahim, kavmi gök cisimlerini temsil eden putlara tazim gösterirken bunların gelip geçici olduğunu ve dolayısıyla ilah olarak edilemeyeceklerini ortaya koyarak Allah'ın birliğini göstermiştir.⁷⁶

Kıyamet alametlerinden biri olarak güneş ve ayın birleşmeleri ifade edilmiştir. Ayın yarılmasının kıyametin yaklaştığını gösteren bir delil olduğu zikredilmiştir.⁷⁷ İnşikâku'l-kamer olarak adlandırılan bu konuda ihtilaflar vardır. Buna göre Hz. Peygamber'in parmağıyla ayı yardığı zikredilmiştir. Başka bir görüşe göre bu durum yarım ay tutulmasıdır. Bazı müfessirler ise bu durumun kıyamete yakın bir zamanda gerçekleşeceğini belirtmektedir.⁷⁸ Kur'an-ı Kerim'de müstakil olarak Kamer suresinin yer almasının yanı sıra ay, kendisine yemin edilerek üzerine dikkat çekilen varlıklardan olmuştur.⁷⁹ Ay, aydınlanmak üzere olan gece ve aydınlanmak üzere olan sabaha Müddessir suresinde; şafak vakti, dolunay ve geceye İnşikâk suresinde; güneşe ve duhâ vaktine, aya, gündüze ve geceye ise Şems suresinde yemin edilmiştir. Ayetlerde ayın ışığını güneşten

⁷⁴ A'râf, 7/54, Ra'd, 13/2, Zümer, 39/5, Hac, 22/18.

⁷⁵ İbrâhîm, 14/33, Nahl, 16/12.

⁷⁶ Ankebût, 29/61, Fussilet, 41/37, En'âm, 6/77.

⁷⁷ Kamer, 54/1, Kıyâmet, 75/7-10.

⁷⁸ İlyas Çelebi, "İnşikâku'l-Kamer", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 344.

⁷⁹ Müddessir, 74/32, İnşikâk, 84/16-19, Şems, 91/1-2.

alıyor olması veya güneşi izleyerek ardından ay ışığının ortaya çıkması, hilal yani ayın ilk görünen haline işaret etmektedir.⁸⁰ Kitabı Mukaddes'te yer alan Yusuf'un rüyası, aynı şekilde Kur'an-ı Kerim'de de görülmektedir. Bu göksel cisimlerin bir peygamberle zikredilmesi onlara önem kazandırmıştır.⁸¹ Özetle ayetlerde ay, gök cismi olarak gösterilmekte ve onun astronomik niteliklerine yer verilirken Allah'ı anımsatan bir alamet olduğuna dikkat çekilmektedir. Bunun yanında zaman ölçütü olmasıyla ay, değer kazanmıştır.

Konuyla ilgili hadis rivayetlerinde Cahiliye Araplarının gök cisimlerine dair batıl ve hurafe inançları karşısında Hz. Peygamber, ay ve güneş tutulmalarında gök cisimlerine pay biçerek uğur ve uğursuzluk atfedilmemesi konusunda uyarıda bulunmuştur. Bu konuya dair Hz. Peygamber döneminde güneş tutulduğunda onun hutbe sırasında güneş ve ayın Allah'ın ayetleri olduğu, birilerinin doğum ve ölümüyle gerçekleşmediğini anlattığı ve tutulmayı görünce Allah'ı zikretmeyi, tekbir getirmeyi, sadaka vermeyi ve namaz kılmayı tavsiye ettiği rivayet edilmiştir.⁸²

İbadet vakitlerinin tayininde özellikle Ramazan orucunda hilalin görülmesi gerekmektedir. Hilalin görülmesiyle oruca başlanmakta ve tekrar hilalin görülmesiyle bayram edilmektedir. Bir bedevinin Hz. Muhammed'e gelerek hilali gördüğüne tanıklık edip şahadet getirmesiyle oruca başlandığı bilinmektedir.⁸³ Aynı zamanda Hz. Peygamberin Ramazan hilali görülmeden oruca başlamaması ve hilal görülmezse orucun otuza tamamlanması gerektiğini söylediği, eliyle ayın hallerini anlattığı, hilali görünce tekbir getirerek dua ettiği farklı hadisler bulunmaktadır.⁸⁴ Hz. Peygamber Ramazan orucu haricinde de *eyyâm-ı bîd* denilen kameri ayın on üç, on dört ve on beşinde dolunayın en parlak günlerinde

⁸⁰ "Şems Suresi 1-10. Ayet Tefsiri - Diyanet İşleri Başkanlığı", erişim 11 Mayıs 2023, <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/%C5%9Eems-suresi/6044/1-10-ayet-tefsiri>.

⁸¹ Yusuf, 12/4.

⁸² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi 'u-ş-şâhih* (y.y.: Dâru Tavkî'n-Necât, 2001), Küsûf, 2 (No. 1044).

⁸³ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Beirut: Modern Library, ts.), Sıyâm, 14 (No. 2341).

⁸⁴ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *Şâhih-i Müslim* (Türkiye: Dâr'ul-Tibâ'atü'l Âmire, 1334), Sıyâm, 6; Müslim, Sıyâm, 15; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre Tirmizî, *el-Câmi 'u'l-kebir* (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), Deavât, 50 (No. 3451); Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef fi'l-eḥâdiṣ ve'l-âsâr* (Lübnan: Dâru't-Tâc, 1409), 2/342.

oruç tutulmasını tavsiye etmiştir.⁸⁵ Ramazan orucuna başlanması ve Şevval ayının hilaliyle bayram edilmesi gibi hilal, ayların başı ve bitişlerini belirleyici olmuştur. Aynı şekilde hac vaktinin tespit edilmesinde de Zilhicce hilali ölçü alınmıştır. Kameri ayların ibadet ve muamelelerde zaman tayini için esas alınması nedeniyle hilal, İslami gelenekte önemli hale gelmiştir. Hilal, ayet ve hadislerde niteliklerine göre sevinç, mutluluk ve diriliş simgesi olarak anlaşılmıştır.⁸⁶

İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö.1449) İbn Yunus'tan naklettiğine göre Sa'd b. Mâlik b. Ubeyys el-Ezdî elçi olarak Medine'ye gelmiştir. Hz. Peygamber, ona üstünde beyaz hilal bulunan siyah bir bayrağı kavmine götürmesi için vermiştir. Kettânî'ye (ö.1962) göre söz edilen rivayet hilalin sembol oluşunun delilidir.⁸⁷ Bununla birlikte Hz. Muhammed'in şemâli anlatılırken yüz güzelliğinin dolunaya, kaşlarının hilale benzetildiği ve onun hicreti sırasında Medineli Müslümanların "Veda tepelerinden dolunay doğdu bize!" şeklinde şiirler okuduklarına ilişkin rivayetler vardır.⁸⁸ Schimmel, bir kameri ayın, Arap harflerinin ve Kur'an'da Hz. Peygamber'den önce geçen peygamberlerin sayısının yirmi sekiz olmasıyla ilişki kurarak Hz. Muhammed'in ay döngüsünün tamamlayıcısı olduğunu ifade etmiştir. Türk İslam kültüründe Allah, hilal ve lale kelimeleri arasında bağlantı kurulmuştur. Bu kelimelerin üçü de hem aynı harflerden oluşmakta hem de sayısal değerleri altmış altı olmaktadır.⁸⁹ Allah ve hilal kelimelerinin sayısal değerinin eş olması, ayın en parlak hali olan dolunay yerine hilalin benimsenerek tevhidi sembolize ettiği ve İslam'ın sembolü olmasında etkili olduğu söylenebilir. Hz. Mu-

⁸⁵ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen* (Kahire: el-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübra, 1348), Sıyâm, 84 (No. 2423).

⁸⁶ Bozkurt, "Hilâl (Sembol Olarak)", 13.

⁸⁷ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed Askalânî, *El-İşâbe Fî Temyîzi's-Şahâbe* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 3/61; Muhammed Abdülhay Kettânî, *Hz. Peygamberin Yönetimi, et-Teratibu'l-idariyye*, çev. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 491.

⁸⁸ Mehmet Emin Özafşar ve Mehmet Görmez, ed., *Hadislerle İslâm: Hadislerin Hadislerle Yorumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2013), 6/221; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Delâ'ilü'n-Nübüvve ve Ma'rifetü Ahvâli Şâhibi's-Şerî'a* (Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408), 5/266.

⁸⁹ Annemarie Schimmel, *Tanrı'nın Ayetlerinin Çözümlemesi*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021), 46.

hammed'in ay döngüsünün tamamlayıcısı oluşu, insan-ı kâmil düşüncesini hatırlatmaktadır. Hz. Muhammed, Allah'ın ahlakını yansıtan kusursuz bir ayna olarak insan-ı kâmidir. İbnü'l-Arabî'ye göre hakikat-i Muhammediyye varlığın zahirdeki ilk tecellisidir. Hakikat-i Muhammediyye'yi en güzel ve mükemmel taşıyan ise peygamberdir.⁹⁰ Bu anlamda parlayan bir ay gerek güzelliği gerek insana örnek bir model olmasıyla Hz. Muhammed ile ilişkili bir simge olmuştur.

Sonuç

İnsanoğlunun hayatını kuşatan sembollerin seküler alanda görünen yönü ve gerçekte kendisinden başka bir şeye gönderme yaptığı yönü vardır. Kutsal, kendisini semboller aracılığıyla gösterebilmektedir. Böylece kutsal ve profan, kozmik ve beşerî alan bir araya gelmektedir. Sembollerin zarfı göstermekle birlikte mazrufun tamamını ifade ettiği söylenemez. Mazruf dinamizmini koruyarak kendisini yenileyen ve yineleyen mahiyettedir. Örneğin bir müzedeki aynı sanat eserini farklı zamanlarda ziyaret eden kişi, her etkileşiminde yeni anlamlar bulacaktır. Diğer bir deyişle sembollerle temas halinde olan insan, sembolize edilen şeyle irtibatını devam ettirerek yaşamı anlamlandırmakta ve bütünü bir parçası halinde bütünselliğe dahil olduğunu fark etmektedir.

Dünyanın her yerinden görülen ay, estetik ve esrarengiz oluşuyla toplumların ortak hafızasında yer edinmiştir. Her toplum kendi kültür ve anlayışına göre birtakım anlamlar yüklemiştir. Mitolojide ay, tanrı ve tanrıça, yazgı belirleyen, bolluk ve bereket veren olarak kabul edilmiş ve zamanın tespitinde çeşitli safhalarından faydalanılmıştır. Sembollerinden biri hilal olan Şiva hem evreni yok eden, gazap verici hem de tabiata hakim olmasıyla bitkileri yetiştiren, bereket verendir. Şiva'nın Yunan mitolojisindeki karşılığı ay ile özdeşleştirilen Dionysos'tur. Şiva ve Dionysos büyük ölçüde benzerlik taşıyan tanrılardır. Her iki mitolojide de ortak olarak bu tanrıların tabiata yakınlıkları olduğu söylenebilir. Dionysos annesi Semele'nin ölümü nedeniyle sonradan Zeus'un eliyle doğmuştur. Şiva da zıtlıkların birleştiricisi olarak ölüm ve doğumun birlikteliğine işaret etmektedir. Ayın farklı evrelerindeki dönüşümü ölüm ve

⁹⁰ Çağfer Karadaş, "Muhyiddin İbn Arabî'ye Göre İnsan-ı Kâmil", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, sy. 7 (1998): 460.

yeniden dirilişini sembolize etmektedir. Bu durum ilkel kabilelerin ritüellerine yansımıştır. Bu safha safha değişim ölüm ve yaşamı, dolayısıyla döngüsellik ifade etmesiyle salyangoz, su ile ilişkilendirilerek kurbağa gibi hayvanlarla ilişkilendirilmiştir. Benzer şekilde Hint inanışlarında ay, suların içindedir. Diğer taraftan Mezopotamya’da Ay tanrısı kaderi belirleyici niteliğe sahiptir. Ayın evrelerine göre törenler belirlenmiştir. Türk mitolojisinde ise Türklerin soyunun aya dayandırılması ona verdikleri kutsiyeti göstermektedir.

Yahudi-Hıristiyan geleneğinde ayın ilk gününe özel törenlerin olduğu, hilalin amulet şeklinde kullanıldığı, Meryem’in tasvirlerinde ayın yer aldığı ve kıyamet zamanında ayın döneceği halden bahsedilmiştir. Ancak Yahudi-Hıristiyan geleneğinde ay, öne çıkan bir sembol olmamıştır. İslam’da ise ay, birçok niteliğiyle Kur’an-ı Kerim ve hadislere konu olmuştur. Buna göre ay, Allah’ın nişanesi olarak ifade edilmiş ve tevhid vurgusu daima öne çıkmıştır. Bununla birlikte Hz. Muhammed’in güzelliği dolunaya benzetilmiştir. Aynı zamanda ay döngüsünün tamamlayıcısı yönüyle insan-ı kâmil ile bağlantı kurulmuştur. Hz. Muhammed ayın nuruyla insanlara yol ve yön gösterici olmuştur. Netice olarak insan, karşılaştığı hilal ile ilişki kurarak onun üzerinde tasavvur etmiş, anlamlandırmış ve dönüştürmüştür. Bu bağlamda hilal sembolü, İslam diniyle özdeşleşerek kendine özgü bir anlam kazanmıştır. İnce kavisli haliyle zarif bir sembol olarak karşımıza çıkan hilal, sonsuz olanın sonluda kesişimini göstermektedir. Bu kesişim ise üzeri örtülü farklı anlamların keşfine daima açıktır. Ortaya çıkan bu anlamlar bir potada eriyip bütünleşerek sembolün gücünü arttırmaya devam edecektir.

Değerlendirme/ Review	Çit taraflı kör hakemlik, dış bağımsız / <i>Double-blind, external independent.</i>
Etik Beyan / Ethical Declaration	Bu makale, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Akıncı Ambaroğlu danışmanlığında 2023 yılında tamamlanan “Hilal Sembolü ve İslam” başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur / <i>This article is based on the master’s thesis titled “The Crescent Symbol and Islam” completed in 2023 at Akdeniz University Institute of Social Sciences under the supervision of Asst. Prof. Ayşe Akıncı Ambaroğlu. Ethical principles were followed during the preparation of this study.</i>
Etik Bildirim / Complaints	dergi@milelvenihal.org
Teşekkür / Acknowledgment	Araştırma sırasında zaman ayırarak desteklerini esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Akıncı Ambaroğlu’na teşekkür ederim. / <i>I would like to thank Asst. Prof. Ayşe Akıncı Ambaroğlu for her time and support during the research.</i>

Hilal KURT

Çıkar Çatışması / <i>Conflict of Interest</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir / <i>The Author declares that there is no conflict of interest</i>
Finansman / <i>Grant Support</i>	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır / <i>No funds, grants, or other support was received.</i>

Kaynakça

- Akbalık, Esra. "Alevi-Bektaşî Şiirinde Ay ve Güneş Sembolizmi". *Türkiyat Mecmuası* 26, sy. 1 (2016): 1-13.
- Akyüz Öztokmak, Çiğdem. "Türk İslam Kültüründe Ay Motifi". *II. Sosyal Bilimler Genç Araştırmacılar Sempozyumu*, 2010, 27-36.
- Alıcı, Süreyya. "Divan Şiirinde Ay (XV.- XVI. Yüzyıl)". Yüksek Lisans Tezi, Çağ Üniversitesi, 2017.
- Altuntaş, Halil, ve Muzaffer Şahin, çev. *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. 13. bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *El-İşâbe Fî Temyîzi's-Şahâbe*. 8 c. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- Atasağın, Galip. "Sembol ve Sembolizm". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, sy. 7 (1997).
- Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Nüve Kültür Merkezi, 2005.
- Batuk, Cengiz. *Mitoloji ve Tarihsellik: Hıristiyanlığın Asli Günah Mitinin Tarihsel Dönüşümü*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Bayat, Fuzuli. *Türk Mitolojik Sistemi* 1. 5. bs. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-. *Delâ'ilü'n-Nübüve ve Ma'rifetü Ahvâli Şâhibi's-Şerî'a*. Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408.
- Black, Jeremy, ve Anthony Green. *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul: Aram Yayıncılık, 2003.
- Bozkurt, Nebi. "Hilâl (Sembol Olarak)". *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18:13-15. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmî'u's-Şahîh*. 2. bs. 8 c. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Caferoğlu, Ahmet. "Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 13 (2012): 19-28.
- Cassirer, Ernst. *Sembol Kavramının Doğası*. Çeviren Milay Köktürk. Ankara: Hece Yayınları, 2011.
- Cömert, Bedrettin. *Mitoloji ve İkonografi*. 3. bs. Ankara: De Ki Basım Yayım, 2010.
- Çelebi, İlyas. "İnşikâku'l-Kamer". *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22:343-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çetin, Elif. "Osmanlı Bayraklarında Ay ve Ay Yıldız". *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, sy. 83 (2022): 79-103.
- Çınar, Aliye. *Varoluşçu Teoloji Paul Tillich'te Din ve Sembol*. 1. bs. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Demirci, Kürşad. *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*. 4. bs. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2019.
- Durand, Gilbert. *Sembolik İmgelem*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. Beyrut: Modern Library, t.y.

- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*. Çeviren Lale Arslan Özcan. 3. bs. İstanbul: Alfa, 2020.
- Erhat, Azra. *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.
- Esin, Emel. "Kün-Ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi". İçinde *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, 1. bs, 59-107. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2004.
- Eşmeli, İsmet. "Dinler Tarihi Açısından Gök Cisimleri ve Tabiatla İlgili İnanış ve Uygulamalar (Muğla -Yatağan Örneği)". *Dini Araştırmalar* 18, sy 46 (2015): 195-208.
- Frazer, James George. "Myths of the Origin of Death". İçinde *The Belief in Immortality and the Worship of the Dead*, C. 1. Londra, 1913.
- Galata, Yasin Cemal. "Ay Yıldızın İzinde Kıbrıs ve Irak Türkleri". *Türk Dünyası Araştırmaları* 133, sy. 262 (2023): 111-30. <https://doi.org/10.55773/tda.1221641>.
- Gaster, Theodor H. "Amulets ands Talismans". İçinde *The Encyclopedia of Religion*, 1:243-46. New York: Macmillan Publishing Company, 1987.
- Gök, Nejdet, ve Mehmet Kutlu. "Hilal ve Ay-Yıldız Motifi, Sembol ve İdeolojik Kullanım". *DOĞU BATI* 8, sy. 31 (2005): 266-87.
- Graves, Robert, ve Raphael Patai. *İbrani Mitleri: Tekvin-Yaratılış Kitabı*. Editör Robert A. Davis. Çeviren Uğur Akpur. Say Yayınları, 2009.
- Guénon, René. *Perspectives on Initiation*. Sophia Perennis, 2004.
- Gündüz, Şinasi. "Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mitos". *Milel ve Nihal* 6, sy. 1 (2009): 9-26.
- Hamilton, Edith. *Mitolojya*. Çeviren Ülkü Tamer. İstanbul: Varlık Yayınları, 2018.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Muşannef fi'l-eĥâdiş ve'l-âsâr*. Lübnan: Dâru't-Tâc, 1409.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*. C. 4. 14 c. Beyrut: Dar Sader, 1414.
- İsfahânî, Râġıb. *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*. Çeviren Mustafa Yıldız. 6. bs. İstanbul: Çıra Yayınları, 2020.
- Karadaş, Çağfer. "Muhyiddin İbn Arabî'ye Göre İnsan-ı Kâmil". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, sy. 7 (1998): 453-65.
- Karadayı, Osman Nuri. "İbnü'l-Arabî'de Güneş-Ay-Yıldız Sembolizmi". *EKEV Akademi Dergisi*, sy. 86 (2021): 449-66.
- Kaval, Yılmaz. "Yunus Emre Divanında Ay ve Güneş". *Gelecek Vizyonlar Dergisi* 5, sy. 3 (2021): 34-38. <https://doi.org/10.29345/futvis.185>.
- Kaya, Korhan. *Hint Mitolojisi Sözlüğü*. 2. bs. Ankara: İmge Kitabevi, 1997.
- Kaya, Mahmut. "Ay (Kur'an ve Hadis)". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4:182-83. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay. *Hz. Peygamberin Yönetimi, et-Teratibu'l-ıdariyye*. Çeviren Ahmet Özel. 3. bs. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Kırkarlar, Osman. "Türk Bayrağı ve Modernleşme". Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2016.

- Kızıl, Hayreddin. "İşlevleri Açısından Dini Sembol". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 21 (2018): 30-42.
- Koç, Turan. *Din Dili*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- Köktürk, Milay. *Kültür Bilimi Yazıları*. 1. bs. Ankara: Hece Yayınları, 2006.
- Kramer, Samuel Noah. *Sümerler*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2002.
- Kurtoğlu, Fevzi. *Türk Bayrağı Ve Ay Yıldız*. 3. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, 2018.
- Mackenzie, Donald A. *Indian Myth And Legend*. London, 1918.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*. Editör Bekir Topaloğlu ve Yusuf Şevki Yavuz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- "Moon as a Symbol : University of Dayton, Ohio". Erişim 11 Mayıs 2023. <https://udayton.edu/imri/mary/m/moon-as-a-symbol.php>.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Şahîh-i Müslim. Türkiye: Dâr'ul-İtibâ'atü'l-Âmirî, 1334.
- Mütekeâid Miralay Ali. "Sancağımız ve Ay Yıldız Nakışı". *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* 8, sy. 48 (1918): 224-31.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-. *es-Sünen*. Kahire: el-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübra, 1348.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010.
- _____. *Türk Mitolojisi II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- Özafşar, Mehmet Emin, ve Mehmet Görmez, ed. *Hadislerle İslâm: Hadislerin Hadislerle Yorumu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2013.
- Özarlan, Selim. "Şeâir-i İslâm'ın Oluşumunda Hz. İbrâhim (a.s.) Şeriatının Rolü". *Diyanet İlmî Dergi* 53, sy. 2 (2017): 11-40.
- Özdemir, Mehmet. "Revani'nin Gazellerinde Ay". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13, sy. 74 (2020): 68-81.
- Parlar, Gündegül. "Ay Yıldızlı Göktürk Sikkeleri". İçinde *Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, 2:677-87. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011.
- "Religious Symbolism and Iconography | Britannica". Erişim 16 Kasım 2023. <https://www.britannica.com/topic/religious-symbolism>.
- Rosen, David M., ve Victoria P. Rosen. "New Myths and Meanings in Jewish New Moon Rituals". *Ethnology* 39, no. 3 (2000): 263-77.
- Schimmel, Annemarie. "Din'de Sembolün Fonksiyonu Nedir?" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, sy. 3-4 (1954): 67-74.
- _____. *Tanrı'nın Ayetlerinin Çözümlemesi*. Çeviren Ekrem Demirli. 1. bs. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021.
- Simpson, D. P., ed. *Cassell's Latin Dictionary*. New York: Macmillan Publishing, 1977.

- Soysal, Mahmut Enes. "Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 17, sy. 42 (2010): 209-39.
- "Şems Suresi 1-10. Ayet Tefsiri - Diyanet İşleri Başkanlığı". Erişim 11 Mayıs 2023. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/%C5%9Eems-suresi/6044/1-10-ayet-tefsiri>.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi 'u'l-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Tokat, Latif. *Dinde Sembolizm*. 2. bs. Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Yakup Artin Paşa. "Türk Hilalinin Aslı (İkinci Makale)". Çeviren Halil Halid. *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1, sy. 3 (1926): 36-51.
- Yücel, İrfan. "Hilâl". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18:1-11. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Zimmer, Heinrich. *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*. Çeviren Gül Çağalı Güven. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2004.
